

PÉTERFY JENŐ ÍRASA TAINE PSZICHOLOGIAI FŐMŰVÉRŐL

I.

A tizenkilencedik század második felének magyar kritikátörténeti forrásanyagát tanulmányozva, kutatásaink eredményeként a pozitívizmus hazai befogadásának egyik jellemző, korai megnyilvánulását, Péterfy Jenő Taine *De l'Intelligence* című művéről írt tudósítását egy elfelejtett századvégi folyóiratban találtuk meg.

Irodalomtörténeti köztudatunk szerint a Péterfy-irodalomban a tisztázatlan kérdések száma jóval kevesebb, mint a már ismert, de még ez idáig kiadatlan, századvégi napilapokban, folyóiratokban lappangó, Péterfytól származó írások összessége. A még ismeretlen, fölfedezetlen Péterfy-írások száma nem lehet túl nagy, mert ezen a területen kiváló filológus dolgozott, s nem kis eredménnyel.¹

Irodalomtörténet-írásunk több kiváló, igazán körültekintő módon készült, Péterfyvel foglalkozó tanulmánnyal rendelkezik.² A Péterfy-szövegek további föltárásának munkálatai közben Zimándi P. István monográfiájára támaszkodhatunk, mert ez az 1972-ben megjelent munka nemcsak magába olvasztotta a szakirodalom korábbi eredményeit, hanem fontos alapkutatásokat végezve művelődés- és irodalomtörténeti adatokkal gazdagította a filozófia és az irodalom határán mozgó Péterfyról való filológiai tudásunkat. Zimándi P. István monográfiájának végén lelhetjük meg a Péterfy-művek teljesnek tartott jegyzékét.³ Az itt közzétett, a teljesség igényével készített műjegyzék elődjét és törzsanyagát az 1903-ban kiadott, Angyal Dávid–Szilágyi Sándor-féle, Péterfy munkáit tartalmazó jegyzékben találhatjuk.⁴ Zimándi P. István kiterjedt, három évtizeden keresztül tartó kutatásainak hozadéka-ként sok fontos adattal kiegészítette az Angyal–Szilágyi-féle jegyzéket, de a Taine-nel s művével foglalkozó Péterfy-cikkek számát ő sem gyarapította.

A francia spiritualizmus századközépen ható változatait erősen kritizáló, majd azokat teljesen elutasító Taine műveivel Péterfy Jenő alaposan megismerkedett, irodalmi, filozófiai, művészetbölcseleti és pszichológiai fölfogását behatóan tanulmányozta.⁵ Maine de Biran, Royer-Collard, Victor Cousin, Jouffroy és követőik spiritualizmusát a hatvanas és nyolcvanas évtized között jelentőssé váló, a pozitívizmus jegyében gondolkodó tudósnemzedékhez tartozó Taine alapvetően, könyvnyi terjedelemben először az 1857-ben megjelent, *Les Philosophes français au XIXe siècle* című művében bírálta.⁶

Péterfy Jenő a Taine által javított szövegű harmadik kiadáshoz (1868) képest változatlan szövegű negyedik francia kiadás alapján fordította magyarra a munkát, s a mű *Franciaország klasszikus filozófusai a XIX. században* címmel a fordító előszavával jelent meg, először 1884-ben. Az előszóban föl-

¹NÉMETH G. Béla, *Zimándi P. István* (1909–1973), Itk, 1973. 779.

²Vö. PÉTERFY Jenő, *Válogatott művei*. Sajtó alá rendezte, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta NÉMETH G. Béla. Bp., 1962. 7–135., 651–654.. ZIMÁNDI P. István, *Péterfy Jenő élete és kora*. Bp., 1972.

³ZIMÁNDI P. I., *i. m.*, 511–534.

⁴PÉTERFY Jenő, *Összegyűjtött munkái*. Sajtó alá rendezte és bevezette ANGYAL Dávid. Bp., 1903. III. 576–588.

⁵Péterfy Taine-hez való viszonyát a szakirodalom föltárta és tárgyalta. Vö. ZIMÁNDI P. I., *i. m.*, 322–332., NÉMETH G. Béla, *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában*. Bp., 1981. 313–314., ALEXANDER Bernát, *Előszó a második kiadáshoz* in TAINE, *Franciaország klasszikus filozófusai a XIX. században*. Bp., 1906. 10–15.

⁶Vö. PLANCHE, Gustave, *Le Phantisme et l'Histoire. à propos des Essais de Critique de M. H. Taine*. Revue des Deux Mondes, 1857. VIII. k. 690–691. Taine a mű 1860-ban megjelent második kiadáshoz írt először előszót. Harmadik kiadásban, javított szöveggel újra megjelent a mű 1868-ban, de már a következő, végleges címmel: *Les Philosophes classiques du XIXe siècle en France*.

vetett kérdéskörök, az elme működésére vonatkozó megjegyzések nemcsak erre az általa magyarrá fordított könyvre vonatkoznak, hanem pontosan mutatják azt a jártasságot is, amit Péterfy erre az időre Taine műveit illetően már megszerzett. Az előszó szövegének figyelmes olvasója okkal föltételezheti, hogy az előszót Péterfy már az ekkorra több kiadást is megért elméleti mű, a *De l'Intelligence* ismertetésében írta, noha itt cím szerint nem hivatkozott az elméről szóló francia nyelvű könyvre. A Taine-féle elmélettel egyet nem értő, bíráló megjegyzéseinek vonatkozási tárgyát illetően az előszóban nemcsak a *Franciaország klasszikus filozófusai a XIX. században* című műről van szó, hanem a már az előszó megírása előtti években megismert, itt meg nem nevezett, Taine pszichológiai fölfogását mutató *De l'Intelligence* címűről is.⁷ Azok a tételek, amelyekre Péterfy a *Franciaország klasszikus filozófusai a XIX. században* című könyvhöz írt előszavában reflektál, s amelyeket emleget és kifogásol, azok a Taine-életműben rendszerezettebben a *De l'Intelligence*-ben. nyertek először kifejtést. A *De l'Intelligence* első francia kiadása 1870-ben jelent meg, maga Taine ezt a művet tartotta főmunkájának.

Péterfy szövegeinek ismerője, kutatója eddig is tudta, hogy *Az elméről* című Taine-művet Péterfy ismerte, ugyanis cím szerint egyszer hivatkozott is erre a munkára. Péterfy Jenő a történetíró Taine kötete kapcsán *Az elméről* című művet emlegetve a pszichológus és történetíró Taine fölfogásának egyik, általa problematikusnak tartott elemére hívta föl a figyelmet: „A forradalom patológiáját adja. E gondolatra és fölfogásra különben. Taine-t nem a történet tanulmányozása, hanem pszichológiai rendszere vezeti. Taine e művében is elsősorban pszichológus. (...) *Az elméről* című filozófiai könyvében már régebben megírta az elmebeli funkciók mechanizmusát; itt mondja előszavában, hogy hátravan még e munka második, nehezebb része, egy egész élet műve, melyet tíz-húsz év után fog megírni. Érti az akarati tények, az ösztönök, indulatok, vágyak, szenvedélyek mechanizmusát, (...) Nála az egyén is egészen törvények rideg sémájába halványul, az események szálai élesen formulázott törvényekre fonódnak föl. Szóval történetének istene a pszichológiai szükségesség.”⁸

Péterfy Jenő Taine *De l'Intelligence* című művének francia nyelvű, harmadik, javított és bővített kiadásáról könyvismertetés formájában tudósította olvasóját. Taine pszichológiai főművének harmadik kiadása 1878-ban jelent meg. Péterfy tudósítását a *Külföld* című folyóirat 1879. évi 4. száma közölte.⁹ A *Külföld* a Soproni Magyar Királyi Állami Főreáliskolában jelent meg, itt volt a kiadóhivatala. A főreáliskolai szemle szerkesztői az egyetemes nyelv- és irodalomtörténet, a filozófia, az esztétika, a zene, a nyelvészet és a néprajz, a pedagógia és a történettudomány, valamint a természettudományok területén született új külföldi könyvek közül a középiskolai tanárság és az akadémiai képzettségű értelmiségiek érdeklődésére számot tartó könyveket válogattak ki, s ezekről a könyvekről közöltek ismertetések és kritikákat. A tág horizontú irodalom- és tudományközvetítő folyóiratot a főreáliskola két tanára, Moller Ede és Ujvári Béla szerkesztette. A könyvismertetés megjelenésének idején, irodalmi működésének hatodik esztendejében, Péterfy az *Egyetértés* című napilap munkatársa volt.

Irodalomtörténet-írásunk eddig úgy tudta, hogy Péterfy összesen háromszor írt Taine-ről és művéről (1882-ben, 1884-ben és 1885-ben), s úgy tartotta, hogy a Budapesti Szemle 1882. évi júliusi számában közölt, *Az angol irodalom története* című műről írt kritika volt időrendben az első, amelyet Péterfy Taine-ről és művéről írt. A keletkezés időrendje szerint Péterfy Taine-nel és művével foglalkozó írásai közül a *De l'Intelligence* című munkáról tudósító írás a legkorábbi.¹⁰ Péterfy 1879-ben nemcsak az *Egyetértés* hasábjain publikált, hanem a *Külföld* című soproni folyóiratban is.

⁷ Vö. PÉTERFY Jenő, *A fordító előszava* in TAINE, *Franciaország klasszikus filozófusai a XIX. században* (Filozófiai Írók Tára IV.). Bp., 1884. V–VII.

⁸ PÉTERFY Jenő, *Taine legújabb kötete*. A jakobinus kormányzatról in PÉTERFY Jenő válogatott művei. Válogatta és jegyzettel ellátta SÖTÉR István. Bp., 1983. 353–354.

⁹ Péterfy könyvismertetésének megjelenése után Taine pszichológiai elméletéről alaposabb, tanulmány terjedelmű írás a hazai filozófiai periodikairódalomban csak a századelőn jelent meg, két részletben. NAGY József, *Taine elmélete az értelemről*. Athenaeum, 1915. 401–427., Ugyanő, *Taine lélektanának méltatása*. Athenaeum, 1916. 36–42. vö. RIBOT, Théodule, *De l'Intelligence*. Revue Philosophique, 1879. vol. 7. Nr. 3. 324–327., MILL, John Stuart, *De l'Intelligence*. Fortnightly Review, 1870. July, WELLEK, René, *A History of Modern Criticism 1750–1950*. New Haven-London, 1965. IV. 35–37.

A Külföldben 1879-ben megjelent, most közlésre kerülő könyvismertetésében Péterfy hiányérzetel és székeszissel fogadta az elméről kialakított Taine-féle elméletet. A fiziológiai, empirikus lélektant művelő Taine fölfogását elfogadni nem tudó gondolkodásbeli attitűdjének Péterfy legkorábban a *De l'Intelligence* című műről közölt könyvismertetés szövegében adott kifejezést. Péterfy Taine-nek ezt a művét ismertető, ez ideig elfeledett írása a *Franciaország klasszikus filozófusai a XIX. században* című műhöz írt fordítói előszó közvetlen elődjének tekinthető.

II.

*De l'Intelligence.*¹¹

Par H. Taine. Deux vols. Paris,
Hachette et Cte. Troisième édition.

Taine ma a francia irodalom egyik legérdekesebb alakja: a legjobb írók egyike, a francia filozófiában pedig újító. Irodalmi kritikája ép oly feltűnést keltett, mint a hogy „rosz vért” okoztak tudományos meggyőződésai. Amott bántotta az általános megjegyzéseken, a dicséret vagy megrovás locus communisain élődd „litterateurök”-et Tainnek a természettudományok módszerétől kölcsönzött eljárása. Neki az ember, az író vagy egy történeti tény: természeti productum, mely legegyszerűbb elemeire ép úgy visszavezethető, mint a szervezet a sejtre. Itt pedig a cathedra hősei neheztek meg reá. Egyik művében csakugyan halálos csapást mért a franciaországi iskolákban még folyton divatos francia spiritualismusra. A „classicus” phsychológiát, melyet Cousin, Royer Collard, Main de Biran képviselt – elavultnak mondotta, s az elme tüneményeinek megvizsgálására is egy új módszer – a természettudományi módszer alkalmazását sürgette. Taine egyes essayiben, irodalmi, majd történeti dolgozataiban e módszert már régen használta: az előttünk fekvő műben végre az általános phsychológiában, az elme tüneményeinek vizsgálatában is érvényre emelte.

Taine az „Elméről” szóló művében is – e módszernek megfelelőleg – csak tényekből indul ki. E szó: lelki tehetség, vagy képesség csak azért fordul elő benne, hogy hadat viseljen ellene. A mult phsychológiájában oly nagy szerepet játszó „entitasok”, metaphisikai lények, Taine számára nem léteznek. Tehetség, erő: pusztá szó, melynek csak úgy van értelme, ha nem rejtett valamit, hanem észlelhető tünemények sorát jelenti. Az emlékező tehetségről nem sokat mondhatunk; az érzékletet, a képzetet, a megemlékezés egyes tüneményeit azonban ép úgy megfigyelhetjük s ép oly jól leírhatjuk, mint a regzést, vagy a mozgás egyéb tüneményeit. Ott is, mint itt, eredő tényekkel van dolgunk; ismétélhetjük azokat, megfigyelhetjük, leírhatjuk; vannak előzményeik, kísérő körülményeik, következményeik. Ezek közül a lényegeseket, legegyszerűbbeket, a változásokban folyton ismétlődőket fölkeresni, fölismerni – ez a psychologia feladata. Ennek megoldására Taine kettős utat követ. Először analysal, azután összetesz: először elemeire bontja az ismereteket, azután mechanismusát magyarázza. Elemző utjában a jelekről a képzetekre, a képzetekről (images) az érzékletekre (sensations), az érzékletekről azok végső alkotó elemeire száll. Célja megmutatni, hogy minden jel képzetet helyettesít, minden képzet pedig érzékletet.

A munka első része az analysisist foglalja magában. Vizsgálja először a jelek természetét s főleg – Condillac nyomán – a neveket, melyeknek egész jelentősége a helyettesítésben áll. Érdekes pillanásokat vet a nyelvek keletkezésére s vizsgálja azon psychologiai állapotot, melyben a nevek származ-

¹⁰Péterfy Jenő Taine-nel és művével foglalkozó írásainak jegyzéke a megjelenés időrendje szerint: I. *De l'Intelligence*. Külföld, 1879. 4. sz. 118–122. II. *Az angol irodalom története*. Először megjelent: Budapesti Szemle, 1882. 31. k. 67. sz. 142–148. III. *Franciaország klasszikus filozófusai a XIX. században*. (Az eredeti negyedik kiadása után fordította és bevezette PÉTERFY Jenő.) Először megjelent: Filozófiai Írók Tára IV. A fordító előszava. Bp., 1884. X–VII. IV. *Taine legújabb kötete*. A jakobinus kormányzatról. Először megjelent: Budapesti Szemle, 1885. 41. k. 98. sz. 290–305. Vö. NÉMETH G. Béla, *Péterfy Jenő*. Bp. 1988. 149., Ugyanő, *i.m.* Bp. 1981. 313.

¹¹A könyvismertetés szövegét változtatás nélkül, betűhíven közöljük.

nak. Ugy találja, hogy a külbenyomásokban az, a mi folyton ismétlődik, lassankint bennünk ösztönt, tendenciát – une tendance – kelt fel, mely végre a benyomásokban ismétlődő általános tulajdonságok megnevezésére vezet. A köznév a tárgyak ily általános tulajdonságainak s csak is ezeknek felel meg. A nevekéről, mint a képzetek helyettesítőiről a munka a képzeletekhez magukhoz jut, melyek ismét az érzéketeket helyettesítik. A képzeteket rendszeren az érzéketek képmásainak vagy okozatának szokták tekinteni. Taine Dugald Stewart nyomán a képzet és érzéklet közt a n t a g o n i s m u s t talál. Szerinte mindkettő hallucináció; csakhogy ellenkező irányú. A képzet ép úgy törekszik igaznak látszani, mint az érzéklet. A képzet külső valóságában rejlő illúziót azonban a valódi benyomásból támadó érzéklet lerontja. Az utóbbi erősebb levén, háttérbe szorítja, erejétől megfosztja az elsőt s így tűnik ez fel előttünk pusztán alanyinak, melynek semmi külső valósága nincs. Az állítás érdekességét a gazdag példákból meríti, melyekkel az meg van világosítva. Terünk szűk volta miatt itt csak a könyvre magára utalhatunk.

Az érzéketekről szóló tan két részre szakad. Az egyik pusztán leíró. Az egyes érzékekről, az érzékek neveléséről Taine jobbára angol példák után beszél. Nem felejt el a physiologia legújabb vívmányait az érzéketek tárgyalásánál. Helmholtz fölfedezései, a physiologia s pathologia körébe vágó részletes kutatások sem kerülnek el figyelmét. Legfőleg azt lehetne megjegyeznünk, hogy könyve ezen részében leginkább jár el a dilettans módja szerint. Bizonyosnak, kétséget kizáróknak állít oly dolgokat, melyekről az ellenkezőt még ép oly valószínűséggel mondhatni. Könyvének némely fejezete után azt hihetnők, hogy a physiologia terén matematikai bizonyosság uralkodik. A leíró részszel kapcsolatban egy érdekes kérdést vet fel az érzéketek elemeit illetőleg. A mint az egyszerűnek vélt hang, sok hangnak egyesülése: úgy a mi egyszerűnek vélt érzéketek, benyomásaink is pszichológiai kombinációk eredményei.

Szerzőnk – könyve második, synthetikus részében az elme mechanizmusát magyarázza. Mint már főnebb említők, az elmebeli működések megértésére – a tehetség, képesség, erő s más efféle szók a t nem alkalmazza. Számára csak elmebeli tünetények s ezek egymáshoz való viszonya, a kölcsönös kapcsolat létezik; a „qualitates occultae” nem a tudományos magyarázat körébe valók.

Taine, az elmebeli mechanizmust magyarázván, azon nézetből indul ki, hogy mind a képzet, mind az érzéklet: hallucináció. Ebből magyarázza a „külső észrebevést” és az emlékezést. Az észrebevésről azt mondja, hogy „une hallucination v r a i e.” A kifejezés alapján igaz. Jelzi a naiv realismus hamisságát; e kifejezés kimondja, hogy a külső észrebevés tulajdonképen belső tény; hogy a képzetnek törekvése: k ü l s ő n e k látszani stb. . . .

Az érzéketek illetén természetéből – a tehetségekről, belső erőkről szóló föltevések teljes előadásával – magyarázza Taine az észrebevést, emlékezést, képzeletet, álmot. Mindannyi a képzetek, érzéketek kölcsönös viszonyainak különféleségéből ered. A külső észrebevésnél tárgyalja az érzéketek localisatiojának kérdését s utána a második kérdést, mely már a metaphysika körébe vág: m i a k ü l s ő v a l ó s á g? Sem a munka kritikája, sem annak b e h a t ó ismertetése nem lehet e sorok feladata. E nagyon fontos kérdésbe itt be nem bocsátkozhatunk; adjuk hát pusztán néhány szóval Taine nézetét. Szerinte ha a külvilág tünetényeiből mindent elvonunk, mi érzékeinkre, elménkre tartozik; még marad valami azoktól független: a mozgás; „une série d'états successifs compris entre un moment initial et un moment final, et définis par leur ordre réciproque que nous nommons le mouvement pur.” Hogy különben a mozgás fogalma nem oly kifogástalanul egyszerű, – hogysem arra az elmétől független valóságot lehetne építeni – Taine maga átlátja.

Taine könyvének igen érdekes része az utolsó: „connaissance des choses générales.” Kezdetben egy nyomon halad az angolokkal s első sorban Mill a mestere. A tapasztalás általánosítása: egészen Mill módszere szerint történik. Az inductio eljárását, különféle szabályait annak rendszere szerint tárgyalja. Azonban egy kérdésben, az axiomák eredetére, értékére nézve érdekes ellentét van közöttük. Mill szerint nincs szükségszerűség; a tünetények kapcsa esetleges, csak addig van ereje, meddig tapasztalásunk ér; a törvények érvénye csak a tapasztalás határáig tart; azontúl ignoramus és ignorabimus. Mill szerint a tünetények synthesise, kapcsa – alapjában a véletlen. Taine ellenkezőleg e kapcsolatban szükségszerűséget lát; szerinte a synthesis analysisre vezethető vissza; a tünetények, törvények közötti összefüggés – a n a l y s á l h a t ó. Minden axiománál az ítélet alanyában az állítmány már befoglalatik. Az elme folytonosan a z o n o s r ó l, a z o n o s r a halad; az analysis a változatok sokaságából kifejti az azonost, a főtörvényt; és ezen mindenütt különféle fokozatban előforduló azonosság képezi

a tünemények szükséges kapcsát. Taine tehát a pusztá abstractióban találja azon hatalmat, mely Mill chaosát törvények rendszerére változtatja. „Az abstractióval és a nyelvvel – úgy mond – emeljük ki a tünemények változatából a maradó formákat, a szükséges kapcsolatokat, a törvényt. Az ok és okozat, nem véletlenből, hanem szükséges – alanyában azonos – kapcsolatok folytán a tünemények végtelen sorát foglalja egybe. A tüneményekből abstractio útján kifejtjük a törvényt, majd a részleges törvényekből az egyszerűbbeket, általánosabbakat. Az abstractio legmagasb fokán végre az egész természet maga sem lesz egyéb, mint egy végtelenbe terjedő törvény, mely ezernyi ezer részletesb törvényre oszlik és az idő s tér pontjain át végre az egyének végtelen láncolatában testet nyer. ”Lehet-e s szabad-e a Taine választotta ez uton a világ ily felfogásáig eljutni? A részleges törvényekből abstractio útján juthatunk-e oly törvényhez, mely absolut s azokat nem csak maga alatt, hanem magában is foglalja? – ezek oly kérdések, melyekkel itt nem foglalkozhatunk. A könyv ezen része mindenestre érdekes és gondolkozásra keltő.

Hátra van még, hogy Taine könyvének egyik nagy érdeméről szóljunk. E mű t.i. érdekesnél érdekeseb példák adattára. Taine mindenütt a jellemzőből indul ki s példák útján fejt ki állításait. Ez könyvének ép annyi érdeket, mint világosságot ad. – Az új kiadás nevezetes hozzáadásokkal bővült. Következő monographiákat találunk benne: „Les centres nerveux et la pensée;” „Acquisition du langage par les enfants;” „Acquisition du langage par l'espèce humaine” sat. Taine művét melegen ajánlhatjuk mindenkinek, ki az újabb psychologia vívmányaival s a szigorú természettudományi módszer alkalmazásával bővebben meg akar ismerkedni.

Péterfy Jenő dr.